

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія економіки, соціально-гуманітарних та
фундаментальних дисциплін**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Фізика»
обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**272Авіаційний транспорт
Оператор безпілотних літальних апаратів**

за темою - Електромагнітна індукція

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.02.2024 №2

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 17.01.2024 №6

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.02.2024 №2

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, протокол від 05.01.2024 №14

Розробник:

Викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, Пузир М.С.

Рецензенти:

1.Доцент кафедри автомобілів та тракторів Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, кандидат технічних наук, доцент Черниш А.А.

2.Начальник відділу організації наукової роботи та гендерних питань КЛК ХНУВС, к.т.н., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист Владов С.І.

План лекції

1. Явище електромагнітної індукції.
2. Правило Ленца. Зв'язок правила Ленца з законом збереження енергії.
3. Закон електромагнітної індукції (закон Фарадея).
4. Індуктивність.
5. Явище самоіндукції.
6. Явище взаємної індукції.

Рекомендована література:

Основна

1. Дмитрієва В. Ф. Фізика : навчальний посібник / В. Ф. Дмитрієва. – К.: Техніка, 2008. – 608 с.

Додаткова

1. Курс фізики : навчальний посібник / [Зачек І. Р., Кравчук І. М., Романишин Б. М., Габа В. М., Гончар Ф. М.]. – Львів : Видавництво «Бескид Біт», 2002. – 376 с.
2. Волков О. Ф. Курс фізики ; у 2-х т. – Т.1: Фізичні основи механіки. Молекулярна фізика і термодинаміка. Електростатика. Постійний струм. Електромагнетизм : навчальний посібник для студентів інженерно-технічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Ф. Волков, Т. П. Лумпієва. – Донецьк : ДонНТУ, 2009. – 224 с.
3. Волков О. Ф. Курс фізики ; у 2-х т. – Т.2: Коливання і хвилі. Хвильова і квантова оптика. Елементи квантової механіки. Основи фізики твердого тіла. Елементи фізики атомного ядра : навчальний посібник для студентів інженерно-технічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Ф. Волков, Т. П. Лумпієва. – Донецьк: ДонНТУ, 2009. – 208 с.
4. Збірник задач з фізики : навчальний посібник / [Лопатинський І. Є., Зачек І. Р., Серeda В. М., Крушельницька Т. Д., Українець Н. А.]. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – 124с.

Текст лекції

1. Явище електромагнітної індукції.

Досі розглядалися стаціонарні електричні і магнітні поля, тобто ті, що не змінювалися в часі. В 1820-1821 роках були відкриті явища:

- 1) утворення магнітного поля електричним струмом;
  - 2) впливу магнітного поля на електричний струм та рухомий електричний заряд.
- Перед вченими постало питання: «Чи не може магнітне поле утворювати струм?»

Через 10 років Д.Генрі (швидше) та англійський фізик Майкл Фарадей (1791-1867) (пізніше) виявили даний ефект. Але Фарадей першим опублікував результати провівши більш детальні дослідження.

Фарадей розраховував, що при використанні достатньо потужної батареї (див. рис. 1) постійний струм в дротяній обмотці X створить достатньо сильне магнітне поле, що збудить електричний струм в ізольованій від попередньої, дротяній обмотці Y . У перших дослідах Фарадея котушки були намотані на дерев'яне осердя. Довгоочікуване короткочасне явище було помічено лише при замиканні і розмиканні кола. Через півтора місяця вчений усвідомив суть відкриття, реалізувавши дослід, зображений на наступному рисунку. А ще через 10 днів у нього працював принципово новий генератор струму.

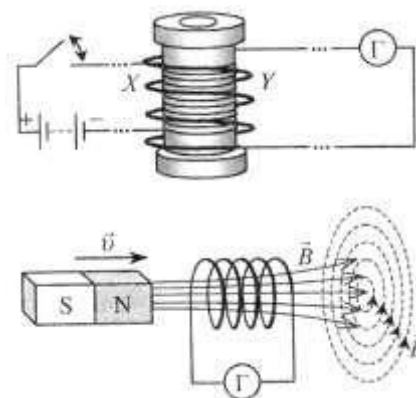

Рис. 1

Відкрите 29 серпня 1831 р. явище отримало назву явища електромагнітної індукції, а струм, що виникав - індукційним.

Електромагнітна індукція - явище виникнення у провіднику електрорушійної сили при зміні магнітного поля, що пронизує площу контура провідника. Якщо провідник замкнений, то в ньому виникне електричний струм.

Індукційний струм – це струм, що виникає у провіднику при електромагнітній індукції.

Виникнення індукційного струму завжди пов'язане із зміною магнітного потоку через контур провідника.

Ці зміни можуть відбуватися з різних причин, зокрема через:

- переміщення постійного магніту відносно нерухомого провідника;
- переміщення контура відносно нерухомого магніту;
- замикання та розмикання струму в обмотці нерухомого електромагніту, розміщеного поблизу провідника;
- відносне переміщення контура і електромагніту;
- зміну індукції магнітного поля електромагніту (виймання осердя при сталому струмі в обмотці або зміну струму реостатом);
- зміну комутатором напрямку струму в обмотці електромагніту;
- постійний рух контура в неоднорідному магнітному полі;
- обертальний рух контура в однорідному магнітному полі.

Отже, індукційний струм в замкненому контурі виникає тільки тоді, коли змінюється магнітний потік, який проходить через площу, охоплену контуром.

2. Правило Ленца. Зв'язок правила Ленца з законом збереження енергії.

Фарадей встановив, що напрямок індукційного струму в провіднику залежить від характеру зміни (збільшення чи зменшення) магнітного потоку ($\Delta\Phi > 0$ чи $\Delta\Phi < 0$) через його контур. Якщо при внесенні постійного магніту в котушку стрілка гальванометра відхиляється в один бік, то при вийманні магніту вона відхиляється в протилежний бік.

Загальне правило, за допомогою якого можна визначити напрямок індукційного струму в замкненому провіднику, сформулював Е.Х. Ленц (1804-1865): *індукційний струм у замкненому провіднику завжди має такий напрямок, що створений цим струмом власний магнітний потік протидіє тим змінам зовнішнього магнітного потоку, які збуджують індукційний струм.*

Правило Ленца можна наочно продемонструвати за допомогою легенького алюмінієвого кільця (див. рис. 2). Дослід показує, що при наближенні постійного магніту до кільця, воно відштовхується, а при віддаленні — притягується до магніту. Результат дослідів не залежить від полярності магніту.

Рис. 2

Явище виникнення індукційного струму фактично є наслідком прояву закону збереження енергії. Дійсно, якби кільце притягувалося до наближаючогося магніту і відштовхувалося від віддаляючогося, то зафіксувавши кільце горизонтально, а магніт причепивши до пружин достатньо було б один раз його вивести з положення рівноваги, щоб далі магніт коливався би сам собою, безперервно виробляючи струм (індукційний «вічний двигун»). Кінетична енергія магніту збільшувалась би. Це призвело б до зростання сили струму в кільці, що, в свою чергу, - до збільшення сили взаємодії між кільцем та магнітом, отже, до зростання кінетичної енергії магніту і т.д. Але це є порушення закону збереження енергії.

Із закону Ленца можна встановити, що енергія індукційного струму у провіднику утворюється за рахунок тієї енергії, яка витрачається на подолання протидії магнітного поля індукційного струму.

Завдяки явищу електромагнітної індукції можна перетворити механічну енергію в електричну, а також передавати електричну енергію з одного кола в інше.

Якщо індукційний струм виникає у прямому провіднику, який є ділянкою замкнутого кола і рухається в зовнішньому магнітному полі перпендикулярно до ліній індукції, напрямок струму можна визначити за правилами правої руки: *праву руку треба помістити з магнітному полі так, щоб лінії напруженості входили в долоню, а відставлений під прямим кутом великий палець збігався з напрямом переміщення провідника. Тоді чотири витягнуті пальці вкажуть напрямок індукційного струму в цьому провіднику.*

3. Закон електромагнітної індукції (закон Фарадея).

Індукційний струм I_i , у замкнутому провіднику з опором R виникає під дією ε_i , яку можна виразити за законом Ома:

$$\varepsilon_i = I_i R. \quad (1)$$

Оскільки та сама Е.Р.С. у провідниках з різним опором створює неоднакові струми, то для кількісної характеристики явища електромагнітної індукції зручніше користуватися величиною ε_i , а не силою індукційного струму I_i .

Дослідження індукційного струму в контурах різної форми і розмірів показали, що Е.Р.С. електромагнітної індукції ε_i в контурі пропорційна до швидкості зміни магнітного потоку Φ через поверхню, обмежену цим контуром (закон Фарадея):

$$\varepsilon_i = k \frac{d\Phi_B}{dt}. \quad (2)$$

Е.Р.С. електромагнітної індукції в контурі вважають позитивною, якщо магнітний момент $\vec{p}_m$ відповідного їй індукційного струму утворює гострий кут з лініями магнітної індукції того поля, яке наводить цей струм (див. рис. 4). Тоді для випадку, зображеного на рисунку ліворуч $\varepsilon_i < 0$, а для зображеного праворуч - $\varepsilon_i > 0$. В системі СІ $k = -1$ і

$$\varepsilon_i = - \frac{d\Phi_B}{dt}. \quad (3)$$

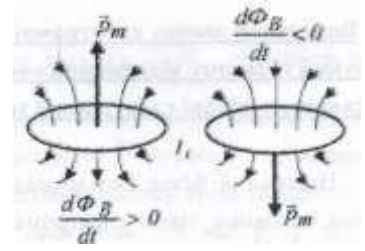

Рис. 4

Знак «-» є математичним виразом правила Ленца. Ця формула, яка об'єднує закони Фарадея і Ленца, є математичним виразом основного закону електромагнітної індукції: *електрорушійна ста електромагнітної індукції в замкненому контурі чисельно дорівнює і протилежна за знаком швидкості зміни магнітного потоку крізь поверхню, обмежену контуром.*

Якщо Е.Р.С. індукції виникає при зміні магнітного потоку, який пронизує котушку з N витків, то її величина буде відповідно в N разів більшою, ніж для одного витка, тобто:

$$\varepsilon_i = -N \frac{d\Phi_B}{dt}. \quad (4)$$

На основі закону електромагнітної індукції можна означити одиницю магнітного потоку вебер: 1 Вб — це такий магнітний потік при зменшенні якого до нуля протягом 1 с в колі, яке він пронизував, виникає Е.Р.С. індукції в 1 В.

4. Індуктивність.

Навколо будь-якого провідника зі струмом існує магнітне поле, магнітна індукція $d\vec{B}$ якого у точці, що лежить на відстані r від елемента $d\vec{l}$ контуру струму I , дорівнює:

$$d\vec{B} = \frac{\mu\mu_0}{4\pi} I \frac{[d\vec{l}, \vec{r}]}{r^3}, \quad (5)$$

Якщо цей контур обмежений поверхнею S , то магнітний потік, який створений власним магнітним полем контуру, через поверхню S дорівнює:

$$\Phi_B = \int_S B_n dS, \quad (6)$$

де B_n - проекція вектора індукції $\vec{B}$ магнітного поля струму, що тече в цьому контурі, на нормаль до елемента поверхні dS .

Проекцій векторної суми $\vec{B}$ на даний напрямок дорівнює алгебраїчній сумі проекцій на цей напрямок всіх складових векторів. Тому

$$B_n = \frac{\mu_0 I}{4\pi} \oint_l \frac{\mu [d\vec{l}, \vec{r}]_n}{r^3}, \quad (7)$$

$$\Phi_B = LI \quad (8)$$

де $L = \frac{\mu_0}{4\pi} \oint_S \left\{ \oint_l \frac{\mu [d\vec{l}, \vec{r}]_n}{r^3} \right\}$ - індуктивність контуру.

З цієї формули випливає, що індуктивність контуру залежить від геометричної форми контуру, його розмірів та магнітної проникливості середовища, в якому він знаходиться.

Індуктивність контуру *чисельно дорівнює магнітному потоку, створеному одиничним струмом*. $[L] = 1 \text{ Генрі} = 1 \text{ Гн} = 1 \frac{\text{Вб}}{\text{А}}$

При цьому вважається, що немає ніяких інших магнітних полів, крім магнітного поля, створеного струмом у контурі, що розглядається.

Індуктивність соленоїду:

$$L = \frac{\Phi_{\text{всол}}}{I} = \frac{N\Phi_B}{I}, \quad (9)$$

де N - число витків, Φ_B - магнітний потік крізь площу S , обмежену одним витком.

$$\Phi_B = BS = \mu\mu_0 nIS = \mu\mu_0 \frac{N^2}{l} IS, \quad (10)$$

де l - довжина котушки.

$$L = \mu\mu_0 \frac{N^2 S}{l}, \text{ або} \quad (11)$$

$$L = \mu\mu_0 n^2 V, \quad (12)$$

де $V = Sl$ - об'єм соленоїду.

5. Явище самоіндукції.

Під час проходження по контуру непостійного струму магнітний потік змінюється і в контурі наводиться Е.Р.С. індукції.

Самоіндукція – явище виникнення Е.Р.С. індукції внаслідок зміни струму в колі.

Електрорушійна сила самоіндукції дорівнює:

$$\varepsilon_c = - \frac{d\Phi_B}{dt} = - \frac{d}{dt}(LI), \quad (13)$$

Якщо контур не деформується і магнітна проникність середовища не змінюється, то $L = \text{const}$:

$$\varepsilon_c = -L \frac{dI}{dt}, \quad (14)$$

Знак «-» означає, що струм самоіндукції завжди спрямований за правилом Ленца, тобто наявність індуктивності в електричному колі завжди приводить до уповільнення зміни струму в ньому.

Одиницю L (Генрі) зручніше ввести і виміряти, використовуючи явище самоіндукції, коли потік у котушці змінюється тільки внаслідок зміни струму:

$$1 \text{ Гн} = \frac{1 \text{ Вб}}{1 \frac{\text{А}}{\text{с}}} = 1 \frac{\text{Вб} \cdot \text{с}}{\text{А}}.$$

6. Явище взаємної індукції.

Розглянемо два нерухомі контури, індуктивності яких L_1 і L_2 , що розміщені досить близько один від одного (див. рис. 8).

Якщо в контурі 1 тече струм I_1 , то магнітний потік, що створюється цим струмом, пропорційний до I_1 .

Позначимо Φ_{B21} ту частину потоку, яка пронизує контур 2. Тоді

$$\Phi_{B21} = M_{21}I_1, \quad (15)$$

де M_{21} - коефіцієнт пропорційності.

Якщо струм I_1 змінюється, то в контурі 1 індукція Е.Р.С. $\mathcal{E}_{i2}$, яка за законом Фарадея дорівнює швидкості зміни магнітного потоку Φ_{B21} :

$$\mathcal{E}_{i2} = - \frac{d\Phi_{B21}}{dt} = -M_{21} \frac{dI_1}{dt}. \quad (16)$$

Аналогічно, при протіканні в контурі 2 струму I_2 магнітний потік пронизує перший контур. Якщо Φ_{B12} - частина потоку, що пронизує контур 1, то

$$\Phi_{B12} = M_{12}I_2. \quad (17)$$

Якщо струм I_2 змінюється, то в контурі 1 індукується Е.Р.С. $\mathcal{E}_{i1}$:

$$\mathcal{E}_{i1} = - \frac{d\Phi_{B12}}{dt} = -M_{12} \frac{dI_2}{dt}. \quad (18)$$

Контури 1 і 2 називаються зв'язаними.

Взаємоіндукція - явище виникнення Е.Р.С. в одному з контурів при зміні сили струму в іншому.

Коефіцієнти M_{12} і M_{21} називаються взаємною індуктивністю контурів.

Розрахунки показують, що $M_{12} = M_{21}$.

Коефіцієнти M_{12} і M_{21} залежать від геометричної форми, розмірів, взаємного розміщення контурів і від магнітної проникності середовища, яке оточує контури.

Взаємна індуктивність двох котушок, які намотані на загальне тороїдальне осердя (див. рис. 9):

$$M_{12} = M_{21} = \mu\mu_0 \frac{N_1 N_2}{l} S, \quad (19)$$

де N_1, N_2 - кількість витків в першій та другій котушках; S - площа поперечного перетину тороїда; l - довжина осердя по середній лінії.

Коефіцієнт взаємоіндукції рівний:

$$M_{12} = M_{21} = \sqrt{L_1 L_2}, \quad (20)$$

L_1 і L_2 - індуктивності котушок першої та другої відповідно.

На явищі взаємної індукції заснований принцип дії електричних трансформаторів.

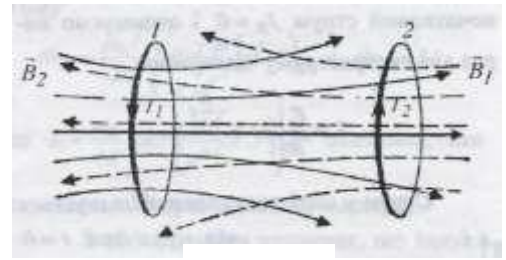

Рис. 8

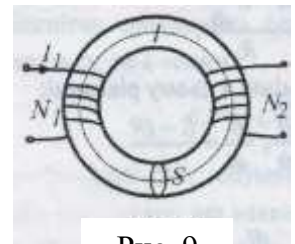

Рис. 9